5. Огляд матеріалів круглого столу «Конституція України у ціннісному вимірі (до 16-ї річниці прийняття Конституції України)» // Вісник Конституційного Суду України. — 2012. — № 5.

6. Бутусова Н. В. Социальное назначение конституции // Конституция как символ эпохи : в 2 т. / под ред. С. А. Авакьяна. — М., 2004. — Т. 1. — С. 123–124.

7. Крусс В. И. Теория конституционного правопользования / В. И. Крусс. — М. : Норма, 2007. — 752 с.

8. Веніславський Ф. В. Конституційний лад та суспільний ідеал: до питання про базові цінності конституційного ладу України // Право України. — 2010. — № 2. — С. 120–128.

9. Конституція України : наук.-практ. комент. / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін [та ін.]. — Х. ; К., 2003. — 808 с.

10. Малько М. П. Предмет конституционной аксиологии // Вестник Челябинского государственного университета. Право. — 2010. — № 19, вып. 24. — С. 34–37.

11. Авакьян С. А. Глобализация, общие конституционные ценности и национальное регулирование // Социальные интересы. — 2001. — № 4. — С. 44–47.

12. Бондарь Н. С. Судебный конституционализм в России в свете конституционного правосудия / Н. С. Бондарь. — М. : Норма, 2011. — 544 с.

13. Рішення у справі про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України від 19 жовтня 2009 року № 26-рп // Офіційний вісник України. — 2009. — № 82. — Ст. 2793.

14. Рішення у справі про звільнення народних депутатів України з інших посад у разі суміщення від 29 січня 2008 року № 2-рп // Офіційний вісник України. — 2008. — № 80. — Ст. 2697.

15. Рішення у справі про призначення судом більш м'якого покарання від 2 листопада 2004 року № 15-рп // Офіційний вісник України. — 2004. — № 45. — Ст. 2975.

УДК 347.921:347.68(477)

Д. Сурай,
здобувач кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПІДСТАВИ ТА СПОСОБИ НАБУТТЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ: РОЗМЕЖУВАННЯ ТА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК

Правове регулювання відносин власності є одним з найважливіших напрямів нормативної діяльності держави. І за допомогою права держава регулює належність тих або інших об'єктів власності певному суб'єкту — фізичним, юридичним особам, державі; обсяг і зміст суб'єктивних повноважень власника; підстави, способи, умови та порядок набуття і припинення права власності тощо.

З давніх часів правовим формам обороту власності надавалося важливе значення, бо при її переміщенні завжди виникає питання про те, кому вона переходить, хто стане власником. Діюче законодавство України не містить вичерпного переліку обставин, з якими закон пов'язує виникнення права власності, що робить дослідження способів та підстав набуття права власності цікавим та актуальним.

Питання набуття права власності у різні часи розглядалися багатьма вченими, зокрема такими, як Д. О. Бондаренко, Н. В. Вороніна, Н. Ю. Голубєва, В. А. Гончаренко, Л. М. Зілковська, М. Г. Масевич,

© Д. Сурай, 2013

М. М. Попович В. М. Рог, Л. В. Саннікова, В. І. Сафронов, І. В. Спасибо-Фатєєва, В. І. Труба, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, Б. Б. Черепахін та ін. Велика кількість наукових робіт присвячена розгляду окремих аспектів підстав та способів набуття права власності. Однак в юридичній літературі немає однієї точки зору щодо визначення підстав та способів набуття права власності, критеріїв їх розмежування та класифікації, також в літературі недостатньо висвітлені питання щодо взаємозв'язку та взаємодії підстав та способів набуття права власності.

У статті досліджуються напрацювання сучасної науки цивільного права щодо підстав та способів набуття права власності з метою визначення їх сутності, відмінностей та взаємозв'язку.

Наука цивільного права та законодавство різних історичних епох визначали різні способи набуття права власності. З плином часу їх кількість змінювалася, одні поступалися місцем іншім, деякі набували більшого значення, інші — втрачали його [1]. Звертаючись до історичних витоків цього питання, можна зазначити, що ще римляни в усій різноманітності форм виникнення права власності почали розрізняти два самостійних, але тісно пов'язаних моменти — спосіб набуття права власності (modus acquiredi) і титул набуття (titulus acquiredi) [2]. За римським правом, під titulus acquiredi (підставою правонабуття) розумілися юридичні факти, з якими пов'язується виникнення лише зобов'язального права, а modus acquiredi (спосіб правонабуття) являє собою такі юридичні факти, з якими пов'язується набуття права власності [3]. Подальший розвиток інституту власності диктується потребами суспільства, цивільного обороту й тому вимагає всебічної розробки теоретичних і практичних питань, пов'язаних, зокрема, із набуттям права власності.

У літературі існують різни точки зору відносно розмежування підстав та способів придбання права власності. Частіше вказують, що підставами виникнення (придбання) права власності є юридичні факти або юридичні склади, які відповідно до закону тягнуть виникнення права власності на певне майно в конкретних осіб. Таки факти йменуються також титулами (titulus) власності. Що стосується способів придбання права власності, то їх визначають по-різному: як «правовідносини, що виникли на основі відповідних юридичних фактів», «фактичні дії, з якими закон зв'язує виникнення право власності», «правомірні дії, спрямовані на набуття... правовідносин власності», «закріплені нормами права ідеальні моделі, що описують, які юридичні факти й у якій послідовності повинні мати місце для появи відповідної підстави придбання права власності.

Інші, навпаки, ведуть мову лише про підстави виникнення права власності. Так, на думку І. В. Спасибо-Фатєєвої, правильніше вести мову про підстави набуття права власності, а не про способи, вказуючи при цьому на певні різновиди підстав набуття права власності. Ю. К. Толстой вважає, що право власності належить до числа суб'єктивних прав, які можуть виникнуть лише за наявності певного юридичного факту або їх сукупності. Ці юридичні факти називають підставами виникнення права власності [3].

З давніх часів і дотепер існує плутанина у поняттях «підстави» та «способи» набуття права власності, які, починаючи з XIX ст., майже всі відомі цивілісти не розрізняють. Особливо яскраво змішування способів та підстав простежується у випадку виникнення права власності за договором.

Так, такі видатні науковці, як Г. Ф. Шершеневич та Д. І. Мейєр, наголошували, що договір є не способом, а підставою набуття права власності. Пояснення ж такої позиції не надавалося, і, відверто кажучи, нечітко сприймається. Так, Г. Ф. Шершеневич, визначаючи спосіб як юридичний факт, з яким «... по взгляду объективного права, соединяется установление права собственности в лице данного субъекта», не вказує на те, чим саме цей юридичний факт відрізняється від договору, який також являє собою юридичний факт.

Майже такі самі висловлювання ми знаходимо й у Д. І. Мейєра, який, щоправда, зосереджує увагу на розмежуванні договору як юридичного факту, що не тягне за собою виникнення права власності (наприклад, при купівлі-продажу), і того юридичного факту, з яким пов'язується останній момент. Вчений вказував, що купівля-продаж зовсім не є способом набуття права власності, оскільки, уклавши договір, покупець ще не вправі вважати себе власником речі.

Отже, такі міркування доводять необхідність наявності законної підстави (Justus titulus) для переходу права власності на річ, якою є юридичний факт — договір, та способу передання цієї речі, яким є сам акт цього передання. Відтак правочин як юридичний факт є не тільки підставою набуття права власності, а й підставою передання. Втім, це різні правочини: першим є правочин — договір (купівля-продаж), а другим — правочин — акт передання (акт у розумінні дії, а не документа). Перший і являє собою підставу набуття права власності (або коротше — підставу передання), яка встановлює лише право на таке передання, а саме передання вже становить спосіб набуття права власності.

Здається, що таке бачення підстав та способів правонабуття є вірним, тим більше, що воно базується на римському праві, яким під titulus acquiredi (підставою правонабуття) розумілися юридичні факти, з якими пов'язується виникнення лише зобов'язального права, а modus acquiredi (спосіб правонабуття) являє собою такі юридичні факти, з якими пов'язується набуття права власності [3].

На думку Л. В. Саннікова, укладення договору купівлі-продажу породжує в покупця не право власності, а лише право вимагати передачі речі. Право власності, за загальним правилом, виникає в момент передачі речі. Нерозуміння цього може призвести до помилок у правозастосуванні [4].

На наш погляд, зміст термінів «підстави виникнення права власності» та «способи виникнення права власності» можна розкрити за допомогою понять «суб'єктивне право» та «фактичний склад». При цьому суб'єктивне право визначається як забезпечена законом міра можливої поведінки громадянина або організації, спрямована на досягнення цілей, пов'язаних з задоволенням їх інтересів [5]. У свою чергу, юридичний (фактичний) склад визначається як система юридичних фактів, пов'язаних між собою таким чином, що правові наслідки настають лише при наявності всіх елементів цієї сукупності [6].

Таким чином, враховуючи зміст вищезазначених понять, визначимо спосіб виникнення права власності як передбачене законом суб'єктивне право, при реалізації якого у суб'єкта виникає право власності на річ для задоволення своїх інтересів. Саме суб'єктивне право виступає передумовою виникнення права власності та вказує, як, за допомогою чого настає правонабуття. Суб'єкт сам вирішує, чи використовувати йому надану можливість.

Додання правового характеру тим або іншим можливостям залежить від волі законодавця, що втілюється в правову норму. Але потрібно мати на увазі, що ніякі правовідносини із закону виникнуть не можуть, необхідні обставини, що тягнуть на підставі закону виникнення, зміну або припинення правових відносин. Саме тому підставу виникнення права власності необхідно визначити як юридичний (фактичний) склад, метою реалізації якого є виникнення права власності, а кінцевим етапом — передача речі.

За загальним правилом, право власності у набувача виникає з моменту передання майна, якщо інше не встановлено договором або законом, тому при вирішенні питання щодо виникнення права власності важливо не тільки передання майна, але й цей момент, оскільки з цього моменту і виникає право на річ.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що підстави та способи в своїй єдності складають формулу правонабуття. Відповідно, формула правонабуття складається з сукупності підстав та способів, їх певної взаємодії та взаємодоповнен-

ня. Вони пов'язані міцним ланцюгом — юридичним зв'язком, й існування одних без інших хоча і може мати місце в теорії та на практиці, але не призведе до бажаного результату — набуття права власності [3].

З римського права бере початок і класифікація способів здобуття права власності. Така класифікація була спричинена практичними потребами, що випливали з основоположних принципів римського права. Відоме римське правило «nemo ad alium plus juris transferee potest, quam ipse habet» призвело до поділу способів здобуття права власності на первісні (acquisitio originaria) і похідні (acquisitio derivativa).

Згідно з римським правом первісний спосіб полягає в тому, що право власності виникає вперше або проти волі колишнього власника. Це такі способи: загарбання нічийних речей (заволодіння), переробка речей, здобуття права власності за давністю, з'єднання та змішування речей, конфіскація, реквізиція. З розвитком цивільного обігу з'явилися й похідні способи, які означали, що право власності переходить від однієї особи до іншої за їхньою взаємною волею, за їхнім бажанням. Похідні способи ґрунтуються на праві попереднього власника, виводяться з його права — звідси й назва. Тут використовується конструкція «перехід права власності». Основним титулом похідного способу був договір між відчужувачем і набувачем речі. Такими способами вважалися, зокрема, купівля-продаж, позика, дарування, міна. Крім того, до цих способів належав і перехід права власності в порядку спадкування. Практичне значення різниці між первісними і похідними способами здобуття права власності полягало в тому, що при похідному способі застосовується правило «ніхто не може передати іншому більше прав, ніж мав би сам», а при первісному набутті прав власності «немає правонадавача, обмеженість правомочностей якого могла б відбитися на змісті права набувача».

Способи здобуття права власності римські юристи поділили на дві групи — залежно від норм, якими вони передбачені (в одних випадках право власності здобувається за природним правом, в інших — за законами цивільного права). До нашого часу ця різниця в більшості своїй втратилася. Щодо поділу способів здобуття права власності на первісні й похідні, то їх перейняла дореволюційна вітчизняна цивілістика. Вони збереглися й сьогодні в цивілістиці країн СНД, хоча їх сприймають не всі вчені беззастережно [7].

Спірним у науці є питання стосовно критерію розмежування способів набуття права власності. Одні вчені відають перевагу критерію волі, що розглянуто вище, інші — критерію правонаступництва.

Прихильники «критерію правонаступництва» до первинних відносять способи, де правонаступництва немає, а до похідних — способи, що ґрунтуються на правонаступництві. Існує також точка зору, відповідно до якої при поділі підстав виникнення права власності на первинні та похідні можуть бути використані обидва критерії. Так, зазначається, що до похідних способів набуття права власності належать такі, при яких набуття права власності у суб'єкта виникає внаслідок волевиявлення попереднього власника. При переході права власності має місце правонаступництво, оскільки права на придбану річ внаслідок похідного способу такі, які були у попереднього власника. Проте більш вдалим видається поділ підстав набуття права власності на первинні і похідні за допомогою врахування «обґрунтованості (базису) прав». Суть такого підходу полягає в тому, що «первинними» пропонується вважати такі способи набуття права власності, де права власника не ґрунтуються на правах інших осіб (вони «виникають вперше»), а «похідними» — такі, що припускають, що право набувача ґрунтується на праві відчужувача речі. Такий підхід до поділу способів набуття права власності на первинні та похідні виглядає цілком логічним, оскільки від способу (підстави) набуття права власності залежить характер претензій, які можуть бути заявлені до власника [8].

Підсумовуючи, слід зауважити, що в юридичній літературі деякі автори дотримуються думки римських юристів та розглядають спосіб набуття права власності та підстава набуття права власності як самостійні категорії, наділяючи їх різноманітним змістом. Деякі автори, навпаки, ведуть мову лише про підстави виникнення права власності.

На наш погляд, зміст термінів «підстави виникнення права власності» та «способи виникнення права власності» можна розкрити за допомогою понять «суб'єктивне право» та «фактичний склад».

Правове значення розмежування зазначених понять полягає в тому, що наявність способу набуття права власності сама по собі не тягне виникнення права власності. Спосіб — усього лише інструмент законодавця, що забезпечує правильний з погляду суспільної волі напрямок реалізації волі набувача. Правові наслідки у вигляді набуття права власності породжуються тільки наявністю підстави набуття права власності як конкретного завершеного юридичного факту або складу. Спосіб же служить нормативною передумовою для появи підстави. Підстава виступає результатом реалізації способу. Відповідно, вони співвідносяться як загальна передумова (спосіб) і окрема основа (підстава) виникнення правовідносин власності.

Ключові слова: підстави набуття права власності, способи набуття права власності, право власності, власність, юридичний факт, договір.

У статті зроблено огляд досліджень сучасної юридичної науки щодо підстав та способів набуття права власності з метою визначення їх сутності, відмінностей та співвідношення.

В статье сделан обзор исследований современной юридической науки, которые касаются оснований и способов приобретения права собственности с целью определения их сути, различий и соотношения.

The article includes investigation surveys of modern legal science, respecting grounds and ways of ownership right acquisition aimed to determination their essence, differences and correlation.

Література

1. Рог В. М. Способи набуття права власності: класифікація та критерії розмежування // Часопис Київського університету права. — 2005. — № 4. — С. 171.

2. Романович С. Набуття права власності на новостворене майно / С Романович // Підприємництво, господарство і право. — 2008. — № 9. — С. 88.

3. Спасибо І. Підстави та способи набуття права власності: проблеми співвідношення // Юридична Україна. — 2008. — № 4. — С. 72–73, 75.

4. Вороніна Н. В. Підстави та способи набуття права власності // Актуальні проблеми держави і права. — 2010. — Вип. 53. — С. 179, 183.

5. Энциклопедический юридический словарь / под общ. ред. В. Е. Крутских. — 2-е изд. — М. : ИНФРА-М, 1999. — С. 307.

6. Харитонов Е. О. Гражданское право Украины : учебник / Е. О. Харитонов, А. В. Старцев, Е. И. Харитонова. — Изд. 5-е. — Х. : ООО «Одиссей», 2010. — С. 119.

7. Бондаренко Д. О. Способи здобуття права власності: римське право і сучасність // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. — 2007. — Вип. 31. — С. 145.

8. Харитонов Є. Проблемні питання набуття та припинення права власності за цивільним законодавством України / Є. Харитонов, О. Харитонова // Право України. — 2011. — № 5. — С. 61.